

Миңбаева К.

**Б.АСАНАЛИЕВДИН ЧЫГАРМАЛАРЫ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫ
СӨЗ ӨНӨРҮНӨ, ТАПКЫРЛЫККА ҮЙРӨТҮҮ ЖАНА ТААНЫП БИЛҮҮСҮН
ӨСТҮРҮҮ ИДЕЯЛАРЫН ОКУП-ҮЙРӨНҮҮ**

Минбаева К.

**ОБУЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ ИСКУССТВУ РЕЧИ И НАРАЩИВАНИЕ ЗНАНИЙ И
ИДЕЙ ЧЕРЕЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ Б.АСАНАЛИЕВА**

К. Minbaeva

**LEARNING THE ART OF SPEECH OF THE STUDENTS,
THE INGENUITY AND KNOWLEDGE AND IDEAS THROUGH
THE WORKS OF B. ASANALIEV**

УДК:372:69.

Макалада балдар акыны Б.Асаналиевдин автордук табышмактарынын тематикалылары, таанытуучу багыттары жана таалим-тарбиялык ролу тууралуу сөз болот.

Сөз өнөрү-барып-барып баланы тапкырлыкка, сөз менен ойлонуп иштөөгө багыт берери белгилүү. Мындай идея ар убак акын Б.Асаналиевдин чыгармаларында жыш жолугат. Анын «Селкинчек» аттуу ырлар жыйнагында (Б., 2014-ж.) аталган идеялар эң сонун ачылганын байкоого болот.

Аталган китепте ар түрдүү тематикадагы ырлардан сырткары акындын бай тематикадагы табышмактары орун алган. Китептеги автордук табышмактар элдик табышмактар сыяктуу эле, өзүнүн образдуулугу, элестүүлүгү жана предметүүлүгү менен айырмаланып тургандыгы талашсыз. Аларда да балдардын ой жүгүртүүсүн өстүрүү, кыял чабыттарын калыптандыруу, акыл гимнастикасы аркылуу окуучулардын акыл эмгегине көнүктүрүүчү кызматы кыйла орундуу- десек болот. Жыйнактагы табышмакта дүйнө таанытуу, анын ичинде, бала жашап жаткан жандуу дүйнөнү ар тарабынан таанытууга айрыкча маани берилген.

Табышмактардын тематикасы ар тараптуу. Атап айтканда:

- 1) асман телолорун таанытуу;
- 2) үй буюмдарын билдирүү;
- 3) табият предметтерин таанытуу;
- 4) жаратылыштын түрдүү көрүнүштөрүн үйрөтүү;
- 5) азыркы техникаларды таанытуу;
- 6) санитардык предметтерди таанытуу;
- 7) ар түрдүү аспаптарды таанытуу;
- 8) спорттук буюмдарды таанытуу;
- 9) идиш-аяктар тууралуу элестүү ой жүгүртүү;
- 10) өсүмдүктөр тууралуу элестүү ой жүгүртүү;
- 11) окуу куралдарын таанытуу;
- 12) жыл мезгилдери тууралуу элестүү ой жүгүртүү;
- 13) маданий-техникалык жасалгалары;
- 14) жапайы айбанаттары;

15) үй айбанаттар ж.б. тууралуу элестүү ой жүгүртүү.

Мындай тематикалардын ар тараптуулугу жана кеңдиги – балдардын да таанып-билүүсүнүн ар тараптуу жана кеңири болуусун шарттайт-десек жаңылбайбыз.

Албетте, китепте Б.Асаналиевдин табышмактарындагы тапкырлыкка үндөө идеялары күчтүү берилген. Анткени андагы күчтүүлүк – кадимки ырларда жана аңгемелерде таанып-билүү идеялары жөн гана баяндап берилүү менен чектелсе, табышмактардагы таанып-билүү иштери, образдуу айтканда, «сөздөрдүн далдасында» жашырылып коюлат эмеспи. Бала ошол «жашырылып коюлган» предметти же түшүнүктү таап чыгышы керек. Ал үчүн бала ой жүгүртүп, акыл калчап, «жашырынып жаткан» нерсени таап чыгышы, табышмактын жандырмагын табышы зарыл. Ошол үчүн айтат-табышмак катмай деп, табышмак айтышалы дебейт.

Эмесе, мына ошол табышмактардын тематикасына жараша кеп улайлы.

- 1) Асман телолорун таанытуу боюнча:
Бири-эрте келет,
Бири-кечте келет.
Жадабай жашынмак ойноп,
Издешип жүрө берет.

Ойлонолу: бири-эрте келсе, бири – кечте, т.а. кечинде келсе, экөө (эмне экөө) жашынмак ойноп жүрсө, ал эмне болушу мүмкүн? Албетте, эрте келгени- Күн да, кечинде келгени – Ай эмеспи. Муну ушинтип тапканыбыздын жолу кандай? Жолу мындай: табышмакта негизинен, эки компонент болот, бири-жашырылган түшүнүк, экинчи аны сыпаттаган түшүнүктөр. Жашырылган компоненти-сыпатталуучу түшүнүк, жашырылган предметти айкындоочу компоненти-сыпаттоочу түшүнүктөр болот. Өйдөдө жандырмакты талдай келсек-жашынган (сыпатталуучу) компоненти – «бири – эрте», ал эми «бири – кечте» келген нерсе, а айкындоочу компонентти (сыпаттоочу) болсо – «жашынмак ойноп, издешип». Мына ошол эки компонент биригип, бизге жандырмакты оңой эле таап берип отурат.

«Кеч кирген кезде жаркырап,

Жанат сансыз шам чырак» деген табышмактын жандырмагы да ушул эле жол менен оңой табылат. Тактап айтканда, мындагы – жашырылган, сыпатталуучу компонети – «кеч кирген» кезде жана «сансыз шам чырак», ал эми сыпаттоочу, айкындоочу компонети болсо- «жаркырап» жана «жанат». Демек, кеч кирген кезде жаркырап чыкчу шам чырактар-булар жылдыздар.

Мына ушинтип, Ай менен Күн жана жылдыздар кандай предметтер экендигин ушул табышмактардан улам да алардын өзгөчө сапаттык белгилери аркылуу дагы да билимдерин балдар бекемдеп алары шексиз.

2) Үй буюмдарын таанытуу боюнча:

Пайда кылбай күлдү,
Ак сандыгы күйдү.
Отунсуз жарап керекке,
Көп пайдасы тийди.

Мындагы сыпатталуучу-жашырылган нерсе даана эле байкалып турат: ал – «пайда кылбай күлдү» жана «ак сандыгым», ал эми сыпаттоочу-айкындоочу нерсе – «күйдү» жана «отунсуз» деген сөздөр. Буларды бириктирип турган, күл пайда кылбай күйгөн ак сандык эмне – ал газ плитасы экендиги оңой эле жандырылат.

Ушул сыяктуу эле, «Кутуча өзү кичине, куурай салган ичине, мейли күндүз, мейли түн, өтө керек кишиге» деген кийинки табышмакты алалы. Мындагы жашырылган нерсе – «кутуча» жана «куурай», ал эми сыпаттоочусу – «кичине» жана «өтө керек кишиге». Ойлонгон бала мунун жандырмагы ширентке экенин да оңой эле таап алат. Ушул сыяктуу жандырмагы Камчы болгон табышмакты алалы:

«Жыланга окшойт, сойлобойт,
Колдо тынбай ойдолойт.
Андан катуу сестенип,

Атың чуркайт, ойдолойт». Мында да, жыланга окшойт, колдо, атың чуркайт – деген сыпаттоочу сөздөр аркылуу ой жүгүртүү менен, бул табышмактын жандырмагын да балдар бат эле таап алышат.

2. Табият предметтерин таанытуу боюнча:
«Көк жайыкка көп коюмду кырктым».

Мында да «күк жайыкка», демек көк асманга, «кырктым» – булутту жайдым. Демек-жандырмагы-булут. Же болбосо, «Өзү-кунсуз, баасы-пулсуз, Жандуу, жансыз жашабайт мунсуз» деген табышмакты алсак да, кунсуз-демек, өтө керек, мааниси чоң, ал эми сатылбай, акча менен сатып ала албайсың. Жандуу да, жансыз да керектеген, ансыз жашай албаган нерсе-бул эмне? Албетте – аба.

4. Жаратылыштын түрдүү көрүнүштөрүн таанытуу боюнча:

«Үнү бар, өзү жок,
Сүрү бар, сөзү жок».

Жашырылган нерсе-үнү бар жана сүрү бар, ал эми сыпаттоочусу- өзү жок жана сөзү жок. Демек, ал – жаңырык гана болушу мүмкүн.

5. Азыркы техникаларды таанытуу боюнча:

Бул багыттагы табышмактардан да экини-үчтү

мисалга тарталы. Жандырмагы самолет болгон бул табышмак мындайча айтылат: Күркүрөгөн үнү бар, Күлүктөрдөн күлүк – ал. Какпай учкан канатын, Кайсы куш бул? Билип ал.

Байкаган адамга мындагы жашырылган нерсенин сыпаттары-күркүрөгөн, какпай учкан, куш деген сөздөр. Демек, анын күркүрөгөн үнү, канаты бар, куш болгону менен канатын какпай учат. Андай болсо ал- самолет гана болушу мүмкүн. Канатын какпай самолет гана учат. Ошондой эле, Велосипед жөнүндөгү табышмак мындай деп катылат: «Суу ичпейт, жем жебейт, каалашыңча мине бер, чарчабайт да, тердебейт». Ал эми темир жол катылган табышмак мындай: «Тең жарышкан эки сызык, Үстүндө үйлөр барат сызып. Ошондой эле, «Эки колдоп кармап зымды, эл ташыган эмне сырдуу» (троллейбус) ж.б.

6. Санитардык предметтерди таанытуу боюнча.
«Сууга тийсе эзилет,

Кирди дароо кетирет» деген табышмакты алалы. Муну да балдар бат эле таап коюусу ыктымал, анткени мындагы негизги сыпатталуучу сөздөр: «эзилет» жана «кирди кетирет». Сууга салса эзилсе, кирди кетирсе-демек, ал – самын да.

7. Музыкалык аспапты таанытуу боюнча.

«Жайык бете – үч булак, Жарыша агат күү курап. Адам колу тийбесе, Ал да унчукпай тим турат».

Угуп турган адамга табышмактын жандырмагы комуз экендиги дароо эле белгилүү болот. Анткени мындагы ачкыч сөздөр, тактап айтканда, сыпаттоочу сөздөр: жайык бетте, үч булак, күү курап, колу тийбесе, тим турат- деген сөздөр анын жандырмагын элестетүү аркылуу «көзгө көргөзүп» турбайбы.

8. Спорттук буюмдарды таанытуу боюнча.

Жандырмактары коньки жана чана болгон төмөндөгү табышмактарды алалы:

«Баса албайт, бирок жылат,
Балдарды курсант кылат».

«Баса албайт, жылат» деген сөздөр мындагы абстракцияны конкреттештирип, предметтештирип, анын чана экендигин бат эле белгилүү кылат. Ал эми: «Жер карада ордуна жылбайт, кышында кыймылсыз турбайт» деген табышмак деле балдардын ойноочу буюмдары экенин билдирип турат. Албетте, жер карада кыймылсыз турган, кышында ишке кирген чана же коньки болору талашсыз.

9. Идиш-аяктарды таанытуу боюнча.

«Аш-тамагың куюп койгон,

Анда турат ысык бойдон». Мындагы «аш-тамагың, ысык бойдон» деген ачкыч сөздөр эле мындагы катылган ойдун жандырмагы термос экенин айтып турат.

Деги эле, табышмактардагы катылган ойлор мына ушундай ачкыч сөздөр аркылуу ар тарабынан абстракттуу түрдө айрым бир белгилери аркылуу элестүү жалпылаштырылып, окшош жактары белгилентип, элестүү сүрөттөлүп, сыпатталып, салыштырылып отурат да, андагы ачкыч сөздөр аркылуу катылган нерсе көрүнө калат.

10. Өсүмдүктөрдү, бак-дарактарды таанытуу боюнча.

Кызыл, жашыл, сары, ак,
Кышта жок, жазда ачылат.
Адыр, түздө кулпуруп,
Ал эмне? Атын тап.

Мындагы түстү билдирген сөздөрдөн башка, жазда, кулпуруп-деген эле сөздөр анык ачкыч сөздүн милдетин аткарып, бул табышмактын жандырмагы гүл экенин белгилүү кылап койду.

Дагы бир кызыктуу мисал: «Сары сакал киши бар, санап бүткүс тиши бар» деген табышмактагы сары сакал, санап бүткүс тиши -аттуу ачкыч сөздөр табышмактын жүгөрүнүн сотосу экенин даана жана элестүү кылып эң сонун билгизип турат.

Ошондой эле, «Жаз келгенде акырын, жайып кооз чатырын, теребелге эрте-кеч, тегиз чачат атырын» деген табышмакта катылган нерсе мында да - гүл экендиги бат эле белгилүү болуп чыга келет. Анткени андагы ачкыч сөздөр булар болду: «жаз келгенде, кооз, теребелге, атырын».

11. Окуу куралдарын таанытуу боюнча.

Мисалы:

«Ак карга түркүн из салат,

Атын ойлоп ким табат?» деген табышмакты алалы: албетте, анын жандырмагы- калем сап. Анткени, ак кар дегени –ак барак, из салат дегени- жазат дегени эмей эмне. Же болбосо, «Аянбастан акырын, Айта берет акылын» деген табышмакты алсак, андагы ачкыч сөздөр: аянбастан, акылын катылып жаткан китепти ачыкка алып чыгат.

12. Жыл мезгилдерин таанытуу боюнча.

Жаз жөнүндө:

«Кайтып келди өрдөк-каз,

Кайсы мезгил, тапчы? ...

Жай жөнүндө:

Күнү ысык, гүлгө бай,

Күлүп турган учур-...

Күз жөнүндө:

Айлана бүт алтын түз, айтчы билсең, Ал-...

Кыш жөнүндө:

Кулак-мурун эткен тыс,

Куу түспөлдүү мезгил-...

Көрүнүп тургандай, ар бир мезгилдин негизги белгилерин санап көрсөтүү менен, аларды сыпаттаган ачкыч сөздөр аркылуу табышмактардын жообун өзүнөн – өзү белгилүү болуп тургандыгын байкоо кыйын эмес.

13. Маданий-техникалык жасалгаларды таанытуу боюнча.

Фонтан жөнүндөгү табышмакты окуйлу:

Асманды көздөй атылган,

Ак маржан болуп чачылган.

Аптапты алыс кубалап,

Айдарымды чакырган.

Атын мунун тап ылдам.

Мындагы акыч сөздөр «асманды көздөй», «чачылган» жана «айдарымды» деген сөздөр эле анын ичинде катылып жаткан түшүнүк – фонтан экенин таап чыгат. Бул сөздөр элестүүлүгү менен катылып жаткан предметтин белгилерин чыгылдырып турат.

14. Айбанаттарды таанытуу боюнча.

Албетте, айбанаттардын түрү көп, тактап айтканда, жапайы айбанаттар, канаттуулар, үй айбандары, үй канаттуулары ж.б. Булардын ар бири тууралуу табышмактар өтө эле көп. Ошентсе да, акын Б.Асаналиевдин жыйнагында да буларды таанытууну көздөгөн табышмактар жок эмес.

Мында да, акын элдик табышмактардын мотивине салып, ар бир жаныбардын мүнөздүү сапаттарын чагылдыруу менен, балдарды ойлонтууга чакырып, катылган предметти таанып-билүүсүн текшерүү ыктарын туура өздөштүргөндүгүн байкоого болот.

Мисалы:

«Ала-була кийинген,

Кызылды көрсө сүйүнгөн,

Чокуп канын агызган, Анын аты- ... (Сагызган).

Үйү – жарда, Үшүбөйт карда. (карга).

Ээсин сатпай, Эшигин сактайб (ит) ж.б.

Бул табышмактар тууралуу да жогоруда айтылгандай мүнөздөмө берсе болот. Буларда деле жогорудагыдай сыпатталуучу катылган түшүнүктөр жана сыпаттоочу качкыч сөздөр аркылуу катылып жаткан түшүнүктү оңой эле жандырып койсо болот.

Демек, табышмактар балдарга арналган дидактикалык чыгармалардын бири болуу менен, алардын ичинен маани-маңызы кыйла жогору, окутуу-үйрөтүүчүлүк жагы менен кыйла пайдалуу экендиги талашсыз. Эл дагы, ал тургай, акын-жазуучулар дагы табышмактарды балдардын жаттап алып ыр түрүндө көркөм айтуусу үчүн эмес, анда катылып жаткан ойду чыгармачыл ойлоону менен издеп табуусун, акыл жүгүртүүсүн өстөрүү (акыл гимнастикасы) үчүн, кыял чабыттары байытып, образдуу ой жүгүртүү аркылуу предметтин эмне экендигин таба билип, таанып-билүү жөндөмдүүлүгүн калыптандыруусу үчүн кызмат кылган дидактикалык өзгөчө материал катары баалап келген жана да баалана бермекчи.

Адабияттар:

1. Б. Асаналиев, «Желкинчек», ырлар жана табышмактар, Б., 2013
2. М.Сулайманов, Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы, Б., 1993.
3. М.Төлөгабылов, Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы, Ф. 1998.
4. С. Рысбаев, Азыркы кыргыз балдар адабият: проблемалар, портреттер, Б., 1999.
5. А. Муратов, К.Исаков, Кыргыз балда адабияты, 2013.

Рецензент: п.и.д., профессор Муратов А.